

ISSN 1999-4214 (print)
ISSN 2957-5095 (online)

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN HUMANITIES
INSTITUTE

№3/2022

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Астана, 2022

Бас редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Еуразия гуманитарлық институтының доценті, филология ғылымдарының кандидаты,
Астана, Қазақстан

Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
Еуразия гуманитарлық институтының доценті, философия докторы (PhD)
Астана, Қазақстан

Редакция алқасы

Аймұхамбет Ж.Ә.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ақтаева К.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша
Әбсадық А.А.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Бредихин С.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Ермекова Т.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Есиркепова К.Қ.	филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Жүсіпов Н.Қ.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
Курбанова М.М.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Навои атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Қамзабек Д.	ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Құрышжан Ә.	филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
Онер М.	философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
Пименова М.В.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ

Редакцияның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмбаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сауім: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.

Меншіктенуші: «Еуразия гуманитарлық институты»

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды. Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022

Басуға 17.10.2022ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі.

БТ. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 89

«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

© Еуразия гуманитарлық институты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
*Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института,
Астана, Казахстан*

Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
*Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института,
Астана, Казахстан*

Редакционная коллегия

Аймухамбет Ж.А.	доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Актаева К.	доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша
Абсадық А.А.	доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Бредихин С.Н.	доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
Ермекова Т.Н.	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Есиркепова К.К.	кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Жусипов Н.К.	доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
Курбанова М.М.	доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы имени Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
Камзабек Д.	академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Курышжан А.	кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
Онер М.	доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
Пименова М.В.	доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ

*Адрес редакции: 010009, г. Астана., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz*

Вестник Евразийского гуманитарного института.
Собственник: «Евразийский гуманитарный институт».
Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на
переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022
*Подписано в печать 17.10.2022ж. Формат 60*84 1\8. Бум.
Типогр. Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89
Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»*

Chief Editor **Daurenbekova L.N.**

*Candidate of Philological Science, Associate Professor of the Eurasian Humanities Institute,
Astana, Kazakhstan*

Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**

*Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the Eurasian Humanities Institute,
Astana, Kazakhstan*

Editorial Board

- Aimuhambet Zh.A.** Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
- Aktayeva K.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
- Absadyk A.A.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
- Bredikhin S.N.** Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
- Гайнуллина Ф.А.** Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
- Yermekova T.N.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
- Yesirkepova K.K.** Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
- Zhusipov N.K.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
- Kurbanova M.M.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
- Kamzabek D.** Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
- Kuryshzhan A.** Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
- Oner M.** Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
- Pimenova M.V.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
- Seifullina F.S.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF

*Editorial address: 010009, Astana., 4, Prospect
Zhumabayev Tel/Fax: (7172) 561 933: E-mail:
eagi.vestnik@gmail.com, Caïm: ojs.egi.kz*

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute.

Owner: «Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to re-register No.KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 17.10.2022 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper.

Printing house Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

©Eurasian Humanities Institute

МАЗМҰНЫ-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ – ЯЗЫКОЗНАНИЕ – LINGUISTICS

ӘБДІМӘУЛЕН Г.А., ҚОҚЫШЕВА Н.М.	«Тіл-мәдениет-қоғам» үштігіндегі әйел концептінің тілдік сипаты (қазақ-ағылшын паремиологиялық бірліктері негізінде).....	7
БЕКЕНОВА Г.Ш.	Ономастикадағы номинациялық сипат.....	16
ЕРМЕКОВА Т.Н., ЖАҢАБАЕВА Н.А.	Қызға қатысты этнографизмдердің танымдық сипаты.....	25
ИМАНБЕРДИЕВА С.Қ.	Ұлы жібек жолындағы прецедентті топонимдер.....	40
КУРМАНОВА Б. Ж., УТЕГЕНОВА А., ИСЛАМГАЛИЕВА В.Ж.	О формах существования казахского и русского языков в языковой ситуации Актюбинской области.....	50
ҚҰСАЙЫНОВА Ж.А., СӘМЕНОВА С.Н.	«Болжау», «жорамалдау» модальді реңктерінің синтаксистегі көрінісі.....	62
САРЕКЕНОВА Қ.Қ.	Абай Құнанбайұлы шығармалары бойынша ғылым-білімге қол жеткізудің жолдары.....	70
ТЕЛҒОЖАЕВА Қ.С., ҚОСЫМОВА Г.С.	Абай әлемін бағалаудағы эмоциялық бірліктер.....	79
ШАДКАМ З., ТҰЯҚБАЕВ Ө.О., СҰЛТАНБЕК Қ.Б.	«Дастұр ал-‘илāж» трактатындағы халық емшілігі – медициналық антропология көзқарасымен.....	89
КҮРКЕБАЕВ К.Қ.	Көне түркі жазба ескерткіш мәтіндерінің транскрипциясы мен аудармаларындағы сәйкессіздіктер.....	101

ӘДЕБИЕТТАНУ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ – LITERATURE STUDIES

АЙМҰХАМБЕТ Ж.Ә., МИРАЗОВА М.Н., АЛИМБАЕВ А.Е.	Әпсаналардағы «қасиетті су» туралы мотивтердің поэтологиясы.....	113
АБИЛХАМИТҚЫЗЫ Р. АМАНГАЗЫКЫЗЫ М., ОРАЗБЕК М.С., СЕКЕЙ Ж.	Ақын Ұ.Есдәулет өлеңдеріндегі дыбыстық қайталаулар..... Абай как архетип поэта.....	124 134
ГАЛЫМЖАНОВ Б.Г.	Юнус Эмре және Мәшһүр Жүсіп шығармашылығының үндестігі.....	144
NURGALI K.R., SIRYACHENKO V.V.	Chekhov's principles of artistic organization in the creative work of G. Musrepov.....	153
МУСАБЕКОВА С.Е., АЙМҰХАМБЕТ Ж.Ә., МИРЗАХМЕТОВ А.А.	Көркем шығарма құрылымындағы түс көру мистикалық мотив ретінде.....	163

МУСИНОВА Г.С., ТУЛЕБАЕВА К.Т.	Драмалық шығармалардағы Семей қасіретінің көрінісі.....	175
ТОҚСАМБАЕВА А.О.	Қазіргі қазақ прозасының көркемдік ерекшелігі.....	188

**ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ – МЕТОДИКА
ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ – METHODOLOGY OF
TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE**

ШАҚАМАН Ы.Б.	А.Байтұрсынұлының тіл білімдік зерттеулерінің әдіснамалық негізі.....	197
ҚҰРМАМБАЕВА Қ.С.	Көркем шығармаларды оқытуда белсенді оқу әдістерін қолданудың ғылыми-әдістемелік негізі.....	204

З. ШАДҚАМ¹

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан¹

Ө. О. ТҰЯҚБАЕВ²

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан²

К. Б. СҰЛТАНБЕК³

Мұғла Сытқы Кочман университеті, Мұғла, Түркия³

(e-mail: zubaida.68@gmail.com¹, omirabuali@gmail.com², sultanbekovkutlug@gmail.com³)

«ДАСТҰР АЛ-‘ИЛĀЖ» ТРАКТАТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚ ЕМШІЛІГІ – МЕДИЦИНАЛЫҚ АНТРОПОЛОГИЯ КӨЗҚАРАСЫМЕН

Аңдатпа. Соңғы ғасырда әртүрлі халықтардың тарихымен біте қайнасып келе жатқан медициналық танымын, емдеу дәстүрлерін, тәжірибелері мен білімдерін әлеуметтік-мәдени тұрғыда зерттейтін ғылыми пән кешені – медициналық антропология кең ауқымда дамып келеді. Бір кездері этномедицина саласында қарастырылған халық медицинасы енді пәнаралық антропология мен медицина арасында өз арнасын тапқан медициналық антропология ауқымында қарала бастады. Кез келген ғылыми пәннің дамуы сияқты, медициналық антропология да жыл санап жан-жақты дамып, зерттеу ауқымы кеңейіп келеді. Нәтижесінде ол медицина мүддесі үшін де, оған тікелей байланысы жоқ басқа да салаларда да жүргізілетін ғылыми зерттеу кешеніне айналды. «Медициналық антропология» термині зерттеушілер тарапынан әрқандай ұғымда түсіндірілсе де, оның зерттеу объектісі – жергілікті мәдениет және нақты бір интеллектуалдық контекст екенін ғалымдар бір ауыздан мойындайды.

Мақалада «Дастұр ал-‘иләж» ортағасырлық медициналық мұрасы арқылы онда кездесетін түркі халықтарының емшілік өнері мен негізгі тіршілік көзі болған төрт түліктің емдеу дәстүріндегі алатын орны жайы талқыланады. Аталған шығарманың шағатай және парсы тілдеріндегі нұсқаларында кездесетін мәліметтер негізінде денсаулық сақтау және ауруды емдеу мәселелерінің ортағасырлардағы әлеуметтік-мәдени түсініктері жайлы ой толғаймыз. XVI ғасырдың алғашқы жартысында жазылған бұл шығармада үй жануарлары мен жабайы аңдарды емшілік дәстүрінде кең қолданғаны, олардың өтін, қанын, сүйегін т.б. өнімдерінен дәрі-дәрмек дайындағаны жайлы қызықты мәліметтер мол. Бұл мәліметтерді мақалада этнографиялық материалдар ретінде ғана емес, медициналық антропология саласындағы құнды деректер ретінде кең ауқымда қарастыруды жөн санадық.

Түйін сөздер: ортағасырлық медициналық жазба мұра, «Дастұр ал-‘иләж», медициналық антропология, этномедицина, халық медицинасы, төрт түліктің халық медицинасындағы орны, түйе, жылқы

Кіріспе. Әр халықтың медициналық білімі өз кезеңіндегі қаламгер тұлғаларының қаламымен қағаз беттерінде хатталып отырған. Түркі халықтарының көне медициналық білімдері ілкіде ұйғыр, кейінде араб жазуымен түрлі шығармаларда жазылғаны анық. Ғалымдар бұл білімнің араб жазуымен түркі тілінде арнайы медициналық шығармаларды жазу дәстүрі XV ғасырдан басталды деп санайды [1, 380]. Солардың ішіндегі ең алғашқы ортағасырлық түркі тілінде жазылған шығарма ретінде авторы белгісіз «Асрәр ал-атиббә’» («Емшілік сыры») еңбегін атайды.

Түркі халықтары мұсылмандықты қабылдағаннан кейін араб әріптерімен ортағасырлық ортақ түркі әдеби тілін қалыптастырып, түрлі шығармалардың өзіндік жанрын, ерекшеліктерін, тілдік бірліктерін, терминдерін орнықтырды. Зерттеушілердің пікірі бойынша қазіргі уақытқа дейін қолымызға жеткен жазба жәдігерлер негізінде ортағасыр түркі тіліндегі медициналық еңбектердің XVI ғасырдың бірінші жартысында өзіндік жанры толық қалыптасқанын, өзінің тілдік стилистикасы, лексикасы орныққанын жазады. XVI ғасырда жазылған шағатай тіліндегі медициналық шығармалардың бәрі бірдей бүгінге жетпегендіктен және түркі тіліндегі медициналық шығармалардың басым көпшілігі XVII ғасырға тиесілі болғандықтан зерттеушілер арасында шағатай тіліндегі медициналық шығармалар дәстүрі XVII ғасырдан бастау алады деп есептейтіндер де жоқ емес [2, 24]. Алайда, зерттеушілер бұл кезеңдер шартты, нақты тоқталған кезең еместігін бірауыздан мойындайды

Түркі халықтарының медициналық білімінен мол мәлімет беретін, XVI ғасырдың шипагерлік мұралар ішінде бүгінге жеткен шығарма – «Дастұр ал-‘иләж» («Емдеу дәстүрі»). Еңбектің бүгінгі күнге дейін парсы және шағатай тілінде бірнеше нұсқасы жеткен. Парсы тіліндегі нұсқаларында трактат тарихта «Көшпенді өзбектер мемлекеті» деп аталатын Шайбан хандығының билеушісі – Әбу Мансұр Көшкінші ханның (ел аузында Көшім деп те айтылады, 1432–1530) және ұлы Әбу Сағид ханның (1533 ж.қ.б.) жеке дәрігері болған Сұлтан Әли Табибтің хижра жыл санауымен 933 жылы, яғни 1526–1527 жылдары жылы аталмыш хандардың құзырына арнап жазғандығы айтылады [3, 5b]. Автордың нақты қай жылы туып, қашан, қайда дүниеден озғаны, тегі жайлы мәліметіміз өте аз. Парсы жылнамашысы Ходжә Хасан Нисәрі ғана «Музаккир ал-ахбәб» («Сүйікті жандар естелігі») атты шығармасында Султән ‘Али ал-Хурәсәни медицинаны Мауләна Хакім Шахрисиәбзиден оқығаны және оның жан-жақты, білімді болғанын жазады [4, 119b]. Десе де, шығарма мәтіндегі мәліметтерден білетініміз жиырма жылдан аса хан сарайында дәрігерлік қызмет атқарған Султән ‘Али ал-Хурәсәниге Көшкінші хан медициналық білімі мен ұзақ жылғы шипагерлік тәжірибесін кітап етіп жазуды ұсынған. Осылайша 1526–1527 жылдары Шайбан хандығында «Дастұр ал-‘иләж» («Емдеу дәстүрі») атты медициналық шығарма дүниеге келген.

Көшпелі түркі халықтары ерте кезден бастап мал шаруашылығымен айналысқандықтан малдың етінен, сүтінен түрлі өнімдер жасаумен қатар, олардың емдік қасиетін де байқап, әр түрлі ауруларға дәрі ретінде кең қолданған. Түркілер сауда-саттық, көші-қон, саяхат жасау, жүк тасымалдау, егіншілік шаруашылығы, құрбандық шалу және әскери мақсатта қажеттілігіне жаратқан жан-жануарларға аса мән берген. Көшпелі халықтардың тұрмыс-тіршілігінде ерекше орын алған жылқы мен түйенің еті, майы, терісі, сүті, зәрі, сүйегі, жүнімен қоса басқа да ағзаларының орта ғасырлардан бері адамдардың қажеттілігі үшін қолданылғанын жазба дерек беттерінен байқауға болады. Сондай жазба деректің бірі – «Дастұр ал-‘иләж» («Емдеу дәстүрі») медициналық трактаты.

Аталған шығарма мәтінінен көшпенді түркі халықтары төрт түлік малды емшілік мақсатта да қолданып, медициналық өнері мен фармацевтикалық кәсіптегі ерекше орнын анықтағанын көреміз. Шығармада көрініс тапқан түркі емшілік өнерін бүгінгі медициналық мәдениеттің кешенді зерттеу бағыты – медициналық антропология тұрғысынан қараудың маңызы зор. Оның маңыздылығын батыс зерттеушілерінің жылқы жануарларын зерттеудегі алыцгеймер, эпилепсия және басқа да аурулар үшін сауықтырудағы пайдасын жарыса зерттеп келе жатқанмен түсіндіруге болады. Психикалық және физикалық кемістігі бар адамдарды емдеу әдісі ретінде 1950 жылдардан бері қолданылатын иппотерапияның нейрофизиологиялық механизмі, когнитивтік тәсілдердің пациенттің психикасына әсері, жылқы малының қимылдарының адамға пайдасы секілді тұстары медициналық антропологияда қызу

талқыландыған мәселелердің біріне айналды [5, 121].

Түркі халықтары мәдениетінде жылқы мен түйе жануарына байланысты мақал-мәтелдер, фразеологизмдер өте мол. Махмұт Қашқари «Диуани Лұғат ат-түрік» еңбегінде түйе жануарының жасына, жынысына қатысты *атан, бұғра, іңген*, т.б. көнеден келе жатқан атауларын береді [6, 788-790]. Көне «Китаб-и Тарджуман» атты сөздікте жылқының жасы мен түр-түсіне байланысты арнайы бөлім арналған. Онда жылқы жасына қарай *кұлын, тай, құнан, дөнен, қысырақ және түрі*, мінезіне қарай *мінис, иунат, қысыр, арба жегіс, елір* атаулары көрсетілген [7, 352-353]. Ортағасырлық «Китаб ат-тухфат-уз-закийя фил-луғат-ит-туркийя» атты араб-қыпшақ сөздігінде үй жануарларының атауларына қатысты 56-ға жуық лексикалық бірлік қамтылған [8, 220-226]. Осы типтегі ортағасырлық басқа да түркі тілінің сөздіктеріне үнілсек, түркі халықтары үй жануарларына атауды жас ерекшеліктеріне қарай беруімен қатар, олардың қызметі мен ерекшеліктеріне қарай да әр түрлі атағандарын көреміз. Белгілі британдық шығыстанушы Джерард Клоусон (G. Clauson) «XIII ғасырға дейінгі түрік тілінің этимологиялық сөздігі» («*An Etymological Dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*») еңбегінде түркі халықтары жылқыға атау беруінде оның барлық даму кезеңдерін қамтығандығын анықтай келе, ол атаулардың уақыт өте келе мағыналық өзгерістермен қатар фонетикалық өзгерістерге де түскенін жазады [9, 33]. Мысалы, *айғыр* сөзі көне түркі тілінде *адғыр* түрінде кездеседі. Қазіргі түркі тілдерінде кейбір /д/ дыбысының /й/ дыбысына өзгеруі фонетикалық құбылыс. *Түйе* сөзі де көне кезеңдерде *тебе, теве, деве* түрінде қолданылып келді. Көне түркі тіліндегі /б/ дыбысы Қараханид кезеңінде /в/ дыбысына ауысып, *теве* (تَوّه), ортағасыр түркі тілі кезеңінде *тиве/тәвә* (تَوّه) түрінде қолданылған.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақаланы жазу барысында шағатай тіліндегі түпнұсқа мәтінді оқып, транскрипциялау арқылы мәтінде кездесетін жануар атауларына лингвистикалық, лингвомәдениеттанулық талдаулар жасалды, ондағы тілдік бірліктерді, терминдерді зерттеу барысында синтез, жалпылау, салыстыру және жинақтау секілді жалпы ғылыми әдістер пайдаланылды.

Қазіргі күнде ортағасырлық еңбектерді зерттеу әдіс-тәсілдері түрленіп, қарқынды дамып келе жатыр. Солардың ішінде медициналық еңбектерге палеографиялық, этнографиялық, филологиялық, антропологиялық т.б. салалық зерттеулер жасалып, ондай шығармаларды бірнеше қырынан қарастыру үрдісі етек алып келеді. Мақала жазу барысында «Дастұр ал-‘иләж» трактатының Алматы қаласындағы нұсқасымен қатар басқа елдердегі (Әзірбайжан, Иран, Индия, Өзбекстан) кітап қорларында сақталған парсы тіліндегі қолжазба нұсқаларына палеографиялық, кодикологиялық, мәтінтанулық зерттеу жұмыстары жасалды. Шағатай тіліндегі жан-жануар, дерт пен дәрі атауларының жасалуында парсы тілінің әсері мен ықпалы қаншалықты болды деген мәселеге де жете мән берілді. Сол себепті араб әрпімен жазылған ортағасырлық мәтіннің ең алдымен транскрипциясы көрсетіліп, кейіннен қазақша аудармасы беріліп отырады. Қолжазба мәтінде кездесетін мінис түліктері – түйе мен жылқы атаулары мен ағзалары атауының семантикасына да баса назар аударылды. Мақалада AP09259326 «Дастұр ал-‘иләж» – далалық медицина дереккөзі» гранттық ғылыми жоба аясында жүргізілген мәтіндік зерттеулер барысында кездескен жылқы мен түйе жануарының түркі емшілік тәжірбиелерінде қолданылуы жайлы мәліметтер мәдениеттанулық тұрғыда талданады.

Талқылау мен бақылау. Түркі халықтарының тұрмыс тіршілігінде ерекше орын алатын ат пен түйе атаулары ең көне тасқа қашап жазылған жазба әдебиеттер беттерінде кездеседі. Түркі халықтарына ортақ әдебиеттердегі бұл жануарлар атауларының кездесуі сол ғасырда үйретілді яки қолданыла бастады деген мағынаға келмейді. Бұл тек қана жазба ескерткіштерде көріне бастауы деуге болады. «Қазақ тіліндегі жылқыға қатысты этнолексика» атты монографияда төрт түлік малға қатысты алғашқы тілдік деректер Г.Н. Потанин, А.И. Левшин, Н.И. Ильминский, В.В. Радлов,

А.И. Добромислов, А.Е. Алекторов секілді орыс зерттеушілердің еңбектерінде кездесетіндігі айтылады. Отандық ғалымдардың арасында Ш. Уалиханов төрт түлікке қатысты дәстүрлі дүниетанымдық түсінігі жөнінде құнды мәліметтер келтірген болса, Ы.Алтынсарин төрт түліктің дүниетанымдық, мифологиялық негізде, көне наным-сенім тұрғысында магиялық, анимистік қызметтері жайлы мағлұматтар бергендігі, Ө. Диваевтың еңбектерінде төрт түлік малға қатысты ырым-тыйымдар, мал шаруашылығына қатысты әдет-ғұрыптар, мал пірлері жөнінде айтылғандығы, Ө. Бөкейхановтың еңбектерінде мал шаруашылығы, қой шаруашылығына қатысты ырымдар мен әдет-ғұрыптар туралы құнды деректер берілгендігі көрсетіледі [10, 4-6]. Автор бұл еңбегінде төрт түлік жайында жазылған басқа да зерттеушілердің еңбектерін тілге тиек ете келе, түркі халықтарының таным-түсінігінде маңызды орын алатын төрт түлікке байланысты деректерді зерттеу XVIII ғасырдың екінші жартысы мен XIX ғасырдың басында қарқынды жүргізілгенін көрсетеді. Аталған іргелі еңбектен байқағанымыз төрт түлікке қатысты мәліметтер кешенін мақал-мәтелдер, наным-сенімдер, фразеологизмдер, халық ауыз әдебиеті құраған. Ал, төрт түлік өнімдерінің емдік қасиеттері, емшілік дәстүрде қолданылуы туралы мүлдем айтылмаған. Бұл тақырыпта зерттеушілер назарынан ортағасырлық жазба ескерткіштер тыс қалған және оған қатысты зерттеулердің жоқтың қасы екендігін айтуға болады.

Шетелдік зерттеушілер арасында жылқы, түйе жануарлары туралы зерттеулер жүргізгендер аз емес. Жылқының жағымды эстетикалық табиғаты, физикалық әсері және психо-элеуметтік әсерлері туралы ағылшын тілінде бірнеше көлемді зерттеулер жазылған. Ол зерттеулерде қолға үйретілген алғашқы жануар – жылқы малы екінші ғасырдан бері ем ретінде қолданыла бастағанын Гиппократ еңбегімен байланыстырады және бүгінде жылқыны медициналық мақсатта пайдаланудың 26 түрі барын анықтайды [11, 61-62]. Ат жүрісінің массажын жасайтын электрондық құрылғылардан тірі атқа міну әлдеқайда пайдалы екенін анықтаған зерттеушілер жылқы мен адам қарым-қатынасының, ондағы эмоцияның, атты игеру іс-әрекеттер де адамды сауықтыруда үлкен рөл ойнайтынын анықтайды.

Табиғаты қатал жағдайларға бейімделу қабілеті ерекше жануар түйе малының емшілікте қолданылу жайында бірқатар ауқымды зерттеулер бар. «Шөлден медицинаға дейін: түйе геномы және емдік өнімдеріне шолу» («*From Desert to Medicine: A Review of Camel Genomics and Therapeutic Products*») атты көлемді мақалада авторлар кейінгі зерттеулер негізінде түйе геномы (өлшемі 2,38 Гб) құрамында 20 820-дан астам ген бар екенін жаза келіп, түйе өнімдерінің емдік әлеуетін, әртүрлі физиологиялық жағдайларға реакциясын, иммуногенетикасын және осы саладағы зерттеулердің соңғы жетістіктерімен таныстырады [12]. Аталған мақала авторларының пайымдауынша түйе – иммундық жүйесінде бірегей ауыр тізбекті антиденелер гомодимері бар, жұқпалы ауруларға үй жануарларымен салыстырмалы түрде өте төзімді келетін және ауыр тізбекті антиденелерді (НСАб) шығара алатын жалғыз сүтқоректі жануар [12, 10-11; 13, 7-8]. Қазақ халқының «Түйе жылға енген он екі хайуаннан мүше алған» деген әфсанасы астарында Ойсылқара тұқымының генетикасындағы осы бір ерекшеліктері айтылса керек.

Жалпы біз шолып өткен шетелдік зерттеушілердің еңбектерінде де ортағасырлық деректер мен үй жануарларының ұлттық медицинасындағы алатын орны жайлы тарихи тұрғыда ашықталмай, назардан тыс қалып отырған. Бұл тұрғыдан келгенде мақалада қарастырылатын «Дастұр ал-‘илаж» («Емдеу дәстүрі») медициналық трактатының түркі халықтарының ортағасырлық емдік дәстүрін көрсететін құнды дереккөз екеніне тағы бір көз жеткізе түсеміз.

Түйе сүті мен қымыздың емдік қасиеті жайлы отандық ауылшаруашылық мамандары мен биолог ғалымдар аз жазған жоқ [14]. Бұл жануарлардың сүті, жүні және одан жасалған өнімдерінің емдік қасиеті барын түркі халықтары ертеден байқаған.

Соның біршама дерегін аталған шығармадан аламыз.

Нәтижелер. «Дастūr ал-‘илāж» («Емдеу дәстүрі») медициналық трактатында өсімдіктер мен үй жануарларының ағзалары мен өнімдерінің түркі емдік дәстүріндегі қолданылуы жайын баяндайды. Оның бәрін бір мақала аясына сыйдыру мүмкін емес, сондықтан мініс түлігі – түйе мен жылқы малдары өнімдерінің түркілік емдік тәжірбиесіндегі қолданысымен шектелеміз.

Түйе және өнімдерінің емдік қасиеттері

Түркі халықтарының киелі деп білген жануарларының бірі – түйе. Түйені түркі жұрты күшіне, төзімділігіне, мінезіне қарай аса қадір тұтқаны көне жазба ескерткіштерден бастап, халық ауыз әдебиеттерінде де кездеседі. Орхон, көне ұйғыр жазба ескерткіштерінде *tābā*, ортағасырлық түркі тілінде *tāwā*, *tāvā* түрінде кездесетін бұл жануар «Дастūr ал-‘илāж» қолжазбасында *تویه tive* (түйе) деп жазылған. Түйе атауы және оған қатысты емдік түрі шығарма мәтінінің 19 жерінде кездеседі. Ондағы мәліметтерден түйенің сүтінен бастап зәріне дейінгі сұйықтықтарды, миынан бастап шуына дейінгі ішкі ағзаларды адамдардың түрлі ауруларын емдеуде кеңінен пайдаланылғаны байқалады.

Көшпенді түркі халықтары түйе жануарының өнімдерін тіршілігі мен тұрмысында ғана емес, емшілік өнерінде де кең қолданып келгенінен ең өнімді мәлімет беретін шығарма – Сұлтан Әли Табибтің «Дастūr ал-‘илāж» трактаты десек қателеспейміз. Бұған дәлел ретінде мәтіндегі мына мысалдарды келтіре аламыз: «*Eger kimersenin yanı agrısa quyan bolup tıñā almasa tivenin miyesini terāngebin birle hall kılıp yese quyan agrıqı def bolur. Eger kişiniñ közi şab-kör bolsa tivenin zehresini terāngebin birle hall kılıp içse közi raūşan bolğay, eger hıra bolsa hem def bolur. Eger tivenin tükini küydürüp külini tive yağı birle hall kılıp közige yaqsa köz agrıqı körmegey, qulaq agrısa tive ötini qulaq içige ifar birle tamızsa qulaq agrıqı def bolur. Eger kişiniñ burnını qanı turmasa tivenin tükini küydürüp burnıǵa bürkse darhal turğay. Eger kişiniñ boğazı agrısa tivenin ötini terāngebin birle hall kılıp yese şifā tapqay*» [15, 7.10: 9a-b-10 a].

Аудармасы: «Егер бір кісінің жанбасы ауырып, жүре алмаса, түйенің миын өсімдік шырынымен араластырып ішетін болса, ауруы жоқ болады. Егер бір кісінің көзі бейуақытта көрмейтін болса, түйенің зәрін өсімдік шырынымен араластырып ішетін болса, көзі ашылады; егер көзі дұрыс көрмейтін болса, ол да жазылады. Егер түйенің жүнін жандырып, оған түйе майын жағып көзіне жақса, көз ауруы кетеді. Егер бір кісінің мұрнының қаны тоқтамаса, түйенің түгін күйдіріп, күлін мұрнына сепсе, бірден тоқтайды. Егер бір кісінің тамағы ауыратын болса, түйенің өтін өсімдік шырынымен араластырып жейтін болса, шипасын табады, т.т.

Шығарма мәтінде түйе өнімдерінің әсіресе, көз және бас ауруларын емдеуде кең қолданылғанын көреміз. Көз ауруын емдеудің бірнеше түрі баяндалады, мысалы, «*eger kişi tivenin miyesini agrıǵan közǵa tartsa def bolur*» – «Егер бір кісі түйенің миын ауырған көзіне тартатын болса, ауруына ем болады» [10 b]; «*Eger kimersenin közi boz bolsa tivenin miyesini küncüüd yağı birle közge tartsa bozi kiter*» – «Егер кімде кімнің көзіне ақ түсетін болса (боз болса), түйенің миын күнжіт майымен бірге араластырып көзіне жақсын, бозарғаны кетеді» [42 a]; сондай-ақ, «*eger kimerse tivenin ötini kulaqǵa tamızsa köz agrıqı def bolur* [47b] ... *ve yine baş agrıqıǵa tive qanını қurutup mañlayıǵa қағласа def bolur*» – «Егер түйенің өтін құлаққа тамызатын болса, көз ауруы кетеді [47b]. ...және тағы түйенің қанын құрғатып, маңдайына жағатын болса, бас ауруы қайтады» [16, 10b, 42a, 47b].

Түйенің ішкі ағзаларын емдік мақсатта қолдану жайлы мынадай мәліметтер береді: «*eger kişi baǵrıda zaħmı bolsa tive öfkesini pişürüp yese baǵrı kökside her qança zaħmeti bolsa şıhhat bolğay*» – «Егер бір кісінің бауыры ауыратын болса, түйе өкпесін пісіріп жесе, көкірек, бауыр ауруларының барлығы жазылады» [10 b]; «... *eger kişi tola yötelse tive öfkesini қurutup suқup қой süti birle içse ellbette yöteldin şāf bolur*» – Егер кісі

қатты жөтелетін болса, түйенің өкпесін кептіріп, кейін үгітіп қой сүтімен бірге ішсе, жөтелі міндетті түрде қояды [15, 10b; 57b].

Түйе сүті мен майының емдік қасиеті жайлы мынадай мәлімет кездеседі: «... *ve yine tive yağını süti birle қайнатıp şişқан кіşиниñ боуниға сүрсе һдөş болур*» – «... және тағы түйенің майын сүтімен бірге қайнатып, ісіп кеткен мойынға жағатын болса, жақсы болады» [15, 7.10: 37b–38 a].

Түйе қанын тек емдік мақсатта ғана емес, сондай-ақ гигиеналық тазалыққа да пайдаланғаны жайлы мынадай мәліметтер бар: «*eger kimersenі ağızı bedbūy bolsa tive қанı birle ғарғара қılsa bedbūylıқı kiter*» [48a] – «Егер кімнің аузынан жаман иіс шығатын болса, түйенің қанымен ауызын шайсын, жаман иісі кетеді; «*Eger kimersenіñ ağızı bedbūy sasıқ bolsa tive қанını şuhlanı dapırқay birle қоşup ғарғара қılsa ağızı һдөş болғay*» [65a]; «*Eger tivenіñ қанını ‘avretige сүртсе būyı def’ болур*» [65b] – «Егер қандай да бір кісінің аузынан жағымсыз сасық иіс шығатын болса, түйенің қанын *şuhlanı dapırқay*мен (өсімдік болса керек, нақты аудармасын білмедік) бірге қосып тамағын шаятын болса, аузынан қош иіс шығатын болады»; «егер түйенің қанын әурет жеріне жақса, жаман иісі кетеді» [15, 7.10: 48a, 65a 65b].

Түйе зәрінің қолданылуы жайлы да трактатта мәлімет бар, жалпы түйе зәрінің емдік мақсатта қолданылуы жайлы араб деректерінде мол. Түркі жазба мұралары ішінде көне ұйғыр мәтіндерінде де кездесетіні бар. Сондай мәліметтің бірін Решид Рахмети Араттың еңбегінен кездестіруге болады: «*teve сүдүкин алып baska сүртсе bastakı kebeki keter*» яғни түйе зәрін алып, басына жақса (жуса), басындағы қайызғақ кетеді» [15, 257]. «Дастұр ал-‘иләж» трактатында түйеден басқа, ешкі зәрі де емдік мақсатта қолданылғаны айтылады: «*eger кіşиниñ susalıқı ғәліb bolsa tive айранı болмаса іçкү айранı birle zire іçсүн*» – «Егер кісінің шөлі басылмаса түйе айранын ішсін, болмаса ешкі айранын зәрін қосып ішсін» [15, 7.10: 65a].

Жылқы жануары өнімдерінің емдік қасиеттері

Еуразия кеңістігіндегі ұланғайыр даланың тұрғындары – көшпелі түркі халықтарының тыныс-тіршілігі, өмір-салты, өнер-білімі, әдет-ғұрпы, салт-санасы, салтанаты, бір сөзбен айтқанда бүкіл мәдениеті жылқы түлігімен тығыз байланысып жатты. Сонау Күлтегін және Білге Қаған мәтіндеріндегі: «*Edgü özlük atın қара кішін көк teyengin sansız kelürüp қоп қотı* (БҚ. О. 12)» [17, 86] – «Сансыз жақсы мініс атын, қара бұлғынын, көк тиінін алып келіп тастады»; «... *sarığ altunun ürüng күмүшін қırғaghğ kutayın kinlig işğ[itis]in özlük atın adğırın қара k[ışin] көк teyengin Türküme budunuma қазғанu birtim, iti birtim. [...n] bunğsuz kaltım* (БҚ. С. 11)» [17, 92] – «Сары алтынын, ақ күмісін, тігілген жібегін, жібек матасын, мініс атын, айғырын, қара бұлғынын, көк тиінін түркі халқыма жеңіп алып бердім, мұңсыз еттім» деген сөйлемдерінен *at* түркі жұрты үшін құнды қазынаның бірі, билік пен салтанаттың нышаны саналғанын көреміз. Бұл жерде *at* сөзімен бірге *adğır* (айғыр) сөзі бір жерде кездеседі. *Adğır* этимологиялық сөздікте көне монғол тілінде *acirga* түрінде кездесетіні бар. Көне «Брық бітіг» мәтіндегі «*ögüri:ne: kutlu:ğ adğır men*» – «үйіріңе құт болған жақсы бір айғырмын» деген жолдардан [9, 47] айғыр ел тұтастығының символы, елді ұйыстырған, бағына туған басшы образы болғанын ұғамыз. *Adğır* қазіргі түркі тілдерінің бәрінде бар, *askır* (тува), *acir* (қарашай-малқар), *ayğır* (қазақ, өзбек, түрік т.б.) түрінде кездеседі. Сондай-ақ, бұл сөздің этимологиясына қатысты түрлі пікірлер айтылса да, семантикасы мұқым түркі жұртында өзгермеген. Біздің ойымызша, *adğır ad-* морфемасындағы *айыру, бөлу, басқа үйірге қоспау* мағынасындағы етістіктен туындаған түркі негізді сөз.

«Дастұр ал-‘иләж» еңбегінде әдеби шығармаларда кездесетіндей жылқы жануарының образдық, символдық сипаттамалары жоқ, есесіне жылқы малынан алынатын өнімдердің қандай емдік мақсаттарда қолданылғаны жайлы мәлімет мол. Соның бірқатарына тоқталсақ: қазақ халқында «Жылқыда өт жоқ, құста сүт жоқ» деген

мақал бар. Алайда, шығармада жылқыда өт болатыны және оны түркі халқы емшілік дәстүрінде кең қолданғаны айтылады. Жалпы жылқы жануарында өт болады, тек өт қабы болмағандықтан жоғарыда келтірген мақал ел арасында етек алған. Жылқы тәулігіне 5-6 литр өт бөледі екен [18]. Сол өттің қасиеті жайлы шығармада бірнеше жерде айтылады. Мысалы, «*Құлақ ағірікінің beyāni. Kimerse құлақı aғіrisa veyā saғіriғu bolsa dārūsı ol kim aғ ötüni қunduz қıyrnı ‘asel birle құлақға tamızsa derhāl yahşı bolғay*» – «Құлақ ауруының баяны. Кімде кімнің құлағы ауыратын болса яки естімейтін болса, шипасы сол – жылқының өтін құндыз ағыны (castoreum) және балмен бірге [араластырып] құлағына тамызатын болса, бірден жақсы болып кетеді [15, 7.10: 35a].

Құлақ ауруына жылқы майы да қолданылған: «*aғ yaғını yüregi birle қatıp eşitmes құлақға tamızsa açılır*» – «Жылқының майын жүрешімен бірге араластырып, естімейтін құлаққа тамызса, құлағы ашылады» [15, 7.10: 53a-b].

Көшпенді халықтар жылқының тезегін де емдік мақсатта қолданғаны жайлы мынадай дерек береді: «*... ve yine aғ tizegini қurutup күncüd yaғı birle қaynatıp sarıғ қartға her түrlük cerāhatke sürtse def bolur*» – «...және тағы жылқы тезегін кептіріп, күнжіт майымен қайнатып, сырқатқа яки әр түрлі жарақатқа жақса, жазылып кетеді» [15, 7.10: 37b]; «*Eger hātün kişiniñ balası içinde ölgen bolsa duşvārlıқ tartsa aғ tizegini mūtmi suv bile hall қılıp berse balası derhāl tüşkey*» – «Егер жүкті әйелдің баласы ішінде өліп қалған болса, қиналып жатса, жылқы тезегін шым-шым жылы сумен араластырып берсе, баласы бірден түседі» [15, 7.10: 15a].

Ертеректегі көшпенді түріктерде әйелдің ішінде өлген баланы түсірудің, құрсақты емдеудің бірнеше жолы болған сияқты, шығармада солардың бірқатары баяндалады: «*hātün kişiniñ içide balası ölgen bolsa ya tuға almasa aғ tuyaqını yaғ birle yoғurup yüñға siñürüp şaf қılıp yaқsa halāş bolur*» – «Әйел кісінің ішінде баласы өліп қалатын болса, туа алмаса, ат тұяғын майымен араластырып етсе, жүніне сіңіріп, оны тазалап алып /құрсағына/ жақса дұрыс болады [15, 7.10: 38b]; «*... ve yine құrsaқ қattıғlıқıға dārū ol kim bir piyāla sūt bir piyāla aғ yaғı bir piyāla sarıғ yaқ bu üçini pişіқ қaynatıp içse def bolur*» – «... және тағы құрсақ қаттылығының емі мынау: бір пияла (кесе) сүт, бір пияла жылқының майы және бір пияла сары май үшеуін араластырып, қайнатып ішсе жазылып кетеді» [15, 7.10: 67a]

Түркі халқы жылқы тұяғынан түрлі дәрі жасағаны жайлы бірқатар мәлімет кездеседі. Соның бір мысалы бас ауруын емдеу үшін пайдаланғаны жайлы былай баяндалады: «*ve yine kiçik oғlan başı aғіrisa aғ tuyaqını küydürüp külini қuyruқ yaғı birle hall қılıp oғlan başıға çafilsa def bolur*» – «Және тағы кішкене баланың басы ауырса, жылқының тұяғын күйдіріп, күлін құйымшақ майымен араластырып, баланың басына жақса, жазылып кетеді» [15, 7.10: 47a].

Жылқы өкпесін тек ас ретінде емес, емдік мақсатта да қолданылғаны жайлы мынадай мәлімет беріледі: «*Eger aғnıñ öfkесini қurutup yaңçıp elgep төrt mişқāl ‘aselni iki mişқāl қара çiçekni biş mişқāl sarıғ yaғını iki mişқāl күncüd yaғıge қоşup her irtede sözlemey birer қаşuқ ақ қarında içse yötelni def қılır*» – «Егер жылқының өкпесін кептіріп, майдалап, елеп төрт мысқал (өлшем бірлігі, 4,55 гр.) балды, екі мысқал қара гүлді, бес мысқал сары майды, екі мысқал күнжіт майына қосып күнде аш қарынға ішсе, жөтеліне сеп болады» [15, 7.10: 53a]

«Дастұр ал-‘иләж» трактатындағы тағы бір қызық дерек кездеседі: «*Eger һorrek tartıp uyқular kişi ayғır aғnıñ tilini yastuқ astıda қоyup yatsa herғiz һorrek tartmaғay anda def болmasa aғ tizegini burnıға yaқsa def болur*» – «Егер қорылдап ұйықтайтын кісі айғырдың тілін жастығының астына қойып ұйықтар болса, бірден қорылдауы тоқтайды. Сонда да қоймаса, жылқы тезегін мұрнына жақсын, қорылын қояды» [15, 7.10: 38a].

Трактат авторы ет, сүт және одан шығатын өнімдердің емдік қасиеттерін ғана

емес, «... *perhiz andağ kılmağ kerek ki köhne su tuzdın açılğan ayrandın katıgđın sarıg yağdın at göşidin içkü göşiden tavuşқан göştidin içkü süti айран katıg uruđı kenddirüñ nimerselerdin külli yellik nimerselerdin elbette perhiz kılğay*» – «... емдәмді (диетаны) былай ұстану керек: тұрып қалған су, ашып кеткен айраннан, қатықтан, сары майдан, ашыған жылқы, ешкі, қоянның етінен, ешкі сүті мен айранынан және кендір өсімдігі қосылған нәрселерден абай болу керек» [15, 7.10: 28a] - деп олардың адам ағзасына зиянды болуы да мүмкін екенін ескертеді.

Далалық медицинаның құнды дереккөзі деп бағалаған «Дастұр ал-‘иләж» трактатында [19] жылқы, түйе, ешкі, қой, сиыр өнімдерін емдік мақсатта пайдалануда малдың жас ерекшеліктерімен қатар, оның түр-түсі де маңызды рөл ойнайтынын көрсететін тұстары көп. Ол мәліметтер жаңа бір зерттеуге арқау болатындықтан, оған арнайы бір мақалада тоқталатын боламыз.

Қорытынды. Дешті Қыпшақта салтанат құрған Көшпелі өзбектер мемлекетінде (Шайбан хандығы) кең қолданыс тапқан ем түрлері баяндалған «Дастұр ал-‘иләж» трактаты – қазақ халқының емшілік өнерін қамтыған ортағасырлық жазба мұра деп білсек болады. Өйткені, Көшпелі өзбектер мемлекетінің іргесі Алтын Орда ыдырағаннан кейін 1420 жылдары қазіргі Қазақстан территориясында қалыптасқаны және әр кезеңдерде билік құрғаны тарихтан мәлім. Шығармада тек көшпелі халықтардың емшілік өнері ғана емес, Гиппократ қалыптастырған гуморалды медициналық таным, шығыс (араб, парсы, үнді) халықтарының емдік тәжірибелері де көрініс табады. Әр халық өзіне жақын ем түрлерін көре алғандықтан болса керек, бұл шығарманың парсы нұсқалары ХІХ ғасыр соңында Индияда (екі мәрте), Иранда басылып шығады.

Жалпы, елімізде ортағасырлық тарих, мәдениет және өнерге қатысты жазба деректер аз емес. Олардың көпшілігі діни тақырыпта болғанымен, тарих, медицина және басқа да ғылым салаларында ұшырасып жатады. Алайда оларды зерттеу, жинақтау, бір орталыққа топтастыру жағы кемшін. Ортағасырларда араб, парсы тілдері ғылым және әдебиет тілі ретінде басымдыққа ие болғандықтан түркі мемлекеттерінде (Тимуридтер мемлекеті, Моңғол, Шайбан, Хива, Қоқанд хандықтары т.б.) туындаған бірқатар медициналық шығармалар парсы тілінде жазылды. Ол деректерде де далалық медицина көріністері мол кездесетініне еш күмәніміз жоқ. Ол шығармалардың арасында алғашқыда түрікше жазылып, бірақ бүгінге парсы нұсқасында (мысалы «Асрар ал-атибба’») жеткендері де бар.

Мақалада қарастырған «Дастұр ал-‘иләж» медициналық трактаттың түркі тіліндегі нұсқасында түйе атауы 19 рет, жылқы атауы (ат, айғыр) 12 рет кездеседі. Түйе атауы мәтінде $b > v$ фонетикалық өзгеріс нәтижесінде *tive* болып тұрақты түрде жазылады. Демек, ХVІ ғ. көшпенді түріктер арасында «түйе» атауы біржола орныққан деп тануға болады.

Трактаттың қолжазба мәтінде кездесетін жануар, құс және өсімдік атауларының жазылу емлесінің тұрақтылығына қарай сол кезеңнің өзіне тән фонетикалық заңдылығын көруге болатын сияқты. Аталмыш тілдік бірліктерді фонетикалық, морфологиялық, семантикалық, т.с.с арнайы зерттеулер жүргізу нәтижесі тіл тарихы, этимология сынды тіл білімі салаларында шешімін таппай тұрған бірқатар сұрақтарға жауап алуға, сондай-ақ, трактаттағы түрлі терминдер қатарынан түркі тілінің сөз тудыру әлеуетін анықтауға болады.

Автор Сұлтан Әли Табиб еңбекте түрлі ауруларға қарсы қолданылатын ем-домдарды нанымды, әрі шипа болатынына нақ сенімді түрде баяндайды: *derhal turğay* – бірден тұрады; *şifā tapqay* – шипа табады; *def bolur* – қайтарады; *şihhat bolğay* – жақсы болады; *şāf bolur* – сауығады т.б. Бұндай сөз саптаулар бізге автордың жиырма жылдан астам емшілік қызметінде өзі жиі қолданған және наукастар шипа тапқан ем түрлерін жазған сияқты ой қалдырады.

Шығармадағы өсімдіктен жасалған дәрілерімен және үй жануарларынан алынатын өнімдермен жүргізілетін ем-домдардың арасында дәрісіз дене қимылдарымен, аштықпен емделетін түрлері де баяндалады. Бұл тұрғыдан келгенде «Дастұр ал-‘иләж» трактатын далалық медицина теориясы мен түркі емшілік өнерінің сан қырымен танысуға мүмкіндік беретін құнды шығарма деп білуге әбден болады. Сондықтан шығармадағы тарихи медициналық танымдарды медициналық антропология тұрғысынан кең ауқымда қарастыру аса маңызды. Ол үшін шығарманы қазақ тіліне аударып, көпшілік қауымға қол жетімді ету керек деп білеміз.

Мақала ҚР БҒМ ғылым комитеті қаржыландырылатын «AP09259326 «Дастұр ал-‘иләж» – далалық медицина дереккөзі» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер

1. Uysal İ.N., 2020. Türk Dili Tarihinde Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Tıp Metinleri ve Tabîbçılık // Tarihsel ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Tıp: Metinler, Tarih, Uygulamalar, Kavramlar, Terimler. Ankara: Detay Yayıncılık. – 375-392 pp.
2. Karoly L., 2014. A Turcic Medical Treatise from Islamic Central Asia. A Critical Edition of a Seventeenth-Century Chagatay Work by Subhān Qulī Khan. Leiden. «BRILL».
3. Ал-Хурāsānī, Султān ‘Алї. (50522). «Дастұр ал-‘иләдж». Қолжазба. Маджли-и Шура Исламия кітапханасы, инв. № 50522. ББ. 1b-106b.
4. Нисāрї, Ходжā Хасан. (3223). «Музакир ал-ахбāб». Қолжазба. Тәжікстан Республикасы Ғылым Академиясы Шығыстану институты, инв. № 3223.
5. Çakıcı A., Kök M., 2020. Hayvan Destekli Tedavi. Current Approaches in Psychiatry. 12 (T.1). 117-130.
6. Torun Y., 2002. Divanu Lûgati’t-Türk’ten Türkiye Türkçesi Ağzılarına Deve ile İlgili Söz Varlığı Üzerine. Turkish Studies 7 (T.1). 787-794.
7. Гаркавец А.Н. 2019. Китаб-и Маджму’-и Тарджуман-и турки ва ‘аджами ва мугали ва фарси / при участии Туякбаева О.О., Алматы: Баур.
8. Қоңқабаева Назым. 2015. Ат-Тухфа аз-Закия Фил-луғат ат-Түркийя ескерткішіндегі үй жануарларының атауы. KazNU Bulletin/Oriental series 4 (T.74) 220-226.
9. Clauson Sir Gerard, 1972. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. –Oxford: Clarendon Press. – 989 p.
10. Амангелді А.А., 2012. Қазақ тіліндегі жылқыға қатысты этнолексика. Өскемен: С.Аманжолов атындағы ШҚМУ баспасы. 214 б.
11. White- Lewis Sh., 2020. Equine- assisted therapies using horses as healers: A concept analysis. Nursing Open 7. 58-67.
12. Ali A., Baby B., Vijayan R., 2019. From Desert to Medicine: A Review of Camel Genomics and Therapeutic Products. Frontiers in Genetics. 10 (T.17). 1-20.
13. Abdulrahman A.O., Ismael M.A., Al-Hosaini K., Rame C., Al-Senaidy A.M., Dupont J., et al., 2016. Differential Effects of camel milk on insulin receptor signaling - toward understanding the insulin-like properties of camel milk. Frontiers in Endocrinology. 7 (T.4). 1-13.
14. Елубаева М., 2018. Қазақстан Республикасында өсірілетін түйе малының сүтін өндіру және өңдеу үшін генетикалық потенциалын зерттеу: бD080200 мамандығы бойынша Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы: әл-Фараби ат. ҚазҰУ. 114 б.
15. Ал-Хурāsānī, Султān ‘Алї. (7.10). «Дастұр ал-‘иләдж». Қолжазба. «Амфир» антикварлық салоны жеке қор 7.10 (152). ББ. 1a-88b.
16. Tokyürek H., 2013. Eski Uygurcada Hayvan Adları ve Bunların Kullanım Alanları. TÜBAR 33. 221-281.
17. Ergin M., 2015. Orhun Abideleri. İstanbul: Boğaziçi Yayınları. 190 s.
18. Ихсан К., 2017. Жылқыда өт бар // «Арғымақ» ұлттық танымдық порталы, <https://argyumaq.kz/archives/4410> қаралды: 25.06.2022
19. Шадкам З., Тұякбаев Ө., Қыдырбаева Ү., Абдрахманов Д., 2021. «Дастұр ал-‘иләж» медициналық трактаты және қолжазба нұсқалары. KazNU Bulletin/Oriental series. 3 (T.98). 101-110.

З. ШАДКАМ, О.О. ТУЯКБАЕВ

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

К.Б. СУЛТАНБЕК

Университет Мугла Сыткы Кочман, Мугла, Турция

**НАРОДНАЯ МЕДИЦИНА В ТРАКТАТЕ «ДАСТҮР АЛ-‘ИЛĀДЖ» В ФОКУСЕ
МЕДИЦИНСКОЙ АНТРОПОЛОГИИ**

Аннотация. В последнее столетие в больших масштабах развивается комплекс научных дисциплин, одним из которых является медицинская антропология, изучающая социокультурные аспекты медицинских знаний, врачебных традиций, практик, переплетенных с историей разных народов. Народная медицина, когда-то рассматриваемая в области этномедицины, в современных реалиях также рассматривается в области медицинской антропологии, занявшей свое место между междисциплинарной антропологией и медициной. Медицинская антропология с годами развивается и диапазон объектов исследований расширяется. В результате она превратилась в комплекс научных исследований, как в интересах медицины, так и в других областях, непосредственно с ней не связанных. Термин «медицинская антропология» интерпретируется исследователями по разному смыслам, ученые единодушно сходятся во мнении, что объектом ее изучения является локальная культура и определенный интеллектуальный контекст.

Статья посвящена исследованию на примере средневекового медицинского трактата «Дастур ал-‘иладж». На основе данных, содержащихся в чагатайском и персидском вариантах данного произведения, мы делаем вывод о средневековых социокультурных понятиях проблем здравоохранения и лечения заболеваний. Произведение, написанное в первой половине XVI века, содержит много интересных сведений о широком использовании домашних и диких животных в традициях целительства, например, изготовление лекарственных средств из их желчи, крови, костей и др. продуктов. Эти данные целесообразно рассматривать в статье в широком масштабе не только как этнографические материалы, но и как ценные данные в области медицинской антропологии.

Ключевые слова: средневековое медицинское письменное наследие, Дастур ал-иладж, медицинская антропология, этномедицина, народная медицина, место четырех продуктов в народной медицине, верблюд, лошадь.

Z. SHADKAM, O.O. TUYAKBAYEV

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

K.B. SULTANBEK

Mugla Sitki Kochman University, Mugla, Turkey

**FOLK MEDICINE IN THE TREATISE “DASTŪR AL-‘ILĀJ” IN THE FOCUS OF
MEDICAL ANTHROPOLOGY**

Abstract. In the last century, a complex of scientific disciplines has been developing on a large scale - medical anthropology, which studies the sociocultural aspects of medical knowledge, medical traditions, practices and knowledge intertwined with the history of different peoples. Folk medicine, once considered in the field of ethnomedicine, is now considered in the field of medical anthropology, which has taken its place between interdisciplinary anthropology and medicine. Like the development of any scientific discipline, medical anthropology has evolved over the years and the scope of research has

expanded. As a result, it has turned into a complex of scientific research, both in the interests of medicine and in other areas not directly related to it. Although the term “medical anthropology” is interpreted by researchers in different senses, scientists unanimously agree that the object of its study is the local culture and a certain intellectual context.

The article is devoted to the role of pets in the tradition of medicine, which is the main source of life support for the Turkic peoples through the medieval medical heritage “Dastur al-‘ilaj”. Based on the information found in the Chagatai and Persian versions of this work, we reflect on the sociocultural understanding of health and disease in the Middle Ages. Written in the first half of the 16th century, this work shows the widespread use in the healing tradition of domestic and wild animals, their bile, blood, bones, etc. There is a lot of interesting information about the preparation of medicines from their products. We decided to consider this information in the article not only as ethnographic materials, but also as valuable data in the field of medical anthropology.

Key words: medieval written medical heritage, Dastur al-ilaj, medical anthropology, ethnomedicine, folk medicine, place of the four products in folk medicine, camel, horse.

References

1. Uysal İ.N., 2020. Türk Dili Tarihinde Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Tıp Metinleri ve Tabībçılık [Medical Texts and physician Written in Chagatai in the History of Turkic Language] // Tarihsel ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Tıp: Metinler, Tarih, Uygulamalar, Kavramlar, Terimler. Ankara: Detay Yayıncılık. 375-392.
2. Karoly L., 2014. A Turkic Medical Treatise from Islamic Central Asia. A Critical Edition of a Seventeenth-Century Chagatai Work by Subhān Qulī Khan. Leiden. «BRILL».
3. Al-Khurāsānī Sultān ‘Alī. (50522) "Dastūr al-‘Ilādī". Manuscript. Majlis-i Shura Islamiya kitaphanasy, No. 50522. ff. 1b -106b.
4. Nisārī Hvāja Hasan. Muzakkir al-ahbāb. Manuscript. Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan, inv. № 3223.
5. Çakıcı A., Kök M., 2020. Hayvan Destekli Tedavi [Animal Assisted Therapy]. Current Approaches in Psychiatry. 12 (T.1). 117-130.
6. Torun Y., 2002. Divanu Lûgati’t-Türk’ten Türkiye Türkçesi Ağızlarına Deve ile İlgili Söz Varlığı Üzerine [From Divanu Lûgati’t-Türk to Turkish Dialects on Camel Vocabulary]. Turkish Studies 7 (T.1). 787-794.
7. Garkavets A.N. 2019. Kitab-i Madjmu’-i Tardjuman-i turki va ‘adjami va mugali va farsi / pri uchastii Tuyakbayeva O.O. Almaty: Baur.
8. Konkabayeva N., 2015. At-tuhfa az-Zakiya fil-lugat at-Turkiyya eskertkishindegi uy januarlarının atau [The names of domestic animals in monument At-Tuhfa az-Zakia fil-Lugat al-Turki]. KazNU Bulletin/Oriental series 4 (T.74) 220-226.
9. Clauson Sir Gerard, 1972. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: Clarendon Press. – 989 p.
10. Amangeldi A.A., 2012. Qazaq tilindegi jylqyğa qatysty etnoleksika [Ethnolexics of horses in the Kazakh language]. Oskemen: S.Amanjолоv atyndaғы ŞQMU baspasy. 214 b.
11. White-Lewis, Sharon, (2020). Equine-assisted therapies using horses as healers: A concept analysis. Nursing Open 7. – 58-67 pp.
12. Ali A., Baby B., Vijayan R., 2019. From Desert to Medicine: A Review of Camel Genomics and Therapeutic Products. Frontiers in Genetics. 10 (T.17). 1-20.
13. Abdulrahman A.O., Ismael M.A., Al-Hosaini K., Rame C., Al-Senaigy A.M., Dupont J., et al., 2016. Differential Effects of camel milk on insulin receptor signaling - toward understanding the insulin-like properties of camel milk. Frontiers in Endocrinology. 7 (T.4). 1-13.
14. Elubaeva M., 2018. Qazaqstan Respublikasynda ösiriletin tüye malınñ sütün öndiru jäne öñdew üşin genetikalyq potencіalın zertteu [Study of the genetic potential of camel milk bred in the Republic of Kazakhstan for production and processing]. / 6D080200 mamandyғы бойнша Filosofiya doktory (PhD) дәrejesin alu üşin дайындалған dissertaciya. – Almaty: әl-Farabi at. QazUW. 114 b.
15. Al-Khurāsānī Sultān ‘Alī. (7.10). “Dastūr al-‘Ilādī”. Manuscript. Antique salon “Ampir”

private fund 7.10 (152). ff. 1a-88b.

16. Tokyürek H., 2013. Eski Uygurcada Hayvan Adları ve Bunların Kullanım Alanları [Animal Names and Their Usage Areas in Old Uyghur]. TÜBAR 33. 221-281.

17. Ergin M., 2015. Orhun Abideleri [Orkhon Monuments]. İstanbul: Boğaziçi Yayınları. 190 s.

18. Ihsan Q., 2017. Jylqyda öt bar [Horses have bile]. «Arğymaq» ulttyq tanymdyq portaly. <https://argymaq.kz/archives/4410> qaraldy: 25.06.2022.

19. Şadkam Z., Tuyaqbaev Ö., Qydyrbaeva Ü., Abdraxmanov D., 2021. «Dastūr al-‘ilāj» medicinalyq traktaty jāne qoljazba nusqalary [“Dastur al-‘ilāj” and manuscript versions]. KazNU Bulletin / Oriental series. - №3 (Т.98). – 101-110 bb.

Авторлар жайлы мәлімет:

Зубайда Шадкам – филология ғылымдарының докторы, Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, Алматы, Қазақстан.

Зубайда Шадкам – доктор филологических наук, доцент, Казахского национального университета имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Zubaida Shadkam – Doctor of Philological Sciences, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Тұяқбаев Өмір Оразұлы – Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті докторанты, «Ғылым ордасы» РМК, Алматы, Қазақстан.

Туякбаев Омир Оразович – докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби, РГП «Академия Наук», Алматы, Казахстан.

Tuyakbayev Omir Orazuly – PhD Student of Al-Farabi Kazakh National University, RSE «Gylym Ordasy» Faculty of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

Сұлтанбек Кутлугжон Бахритдинұлы – Мұғла Сыткы Кочман университетінің докторанты, Мугла, Түркия.

Султанбек Кутлугжон Бахритдинович – PhD докторант университета Муглы Сыткы Кочман, Мугла, Турция.

Sultanbek Kutlugjon Bakhritdinuly – PhD student of Mugla Sitki Kochman University, Mugla, Turkey